

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ihering Geist des romis chen Rechts. I.C.1 URL: <http://pravo.uawsi.com/u3/022958.html>
2. Нерсесянц В.С. Правопонимание римских юристов. Советское государство и право. 1980. № 12. С. 85–93.
3. Діденко О.М. Місце юридичної науки в системі суспільних наук: зародження, становлення та розвиток. Вісник аграрної історії. 2013. Вип. 4–5. С. 273–282.
4. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», Т. 2 : Д–Й. 1999. 744 с.
5. Корінний М.М. Інституції Гая. Правничий вісник Університету «КРОК». С. 261–271. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/Rvuk_2014_20_35.pdf
6. Інституції Гая (143 р. н.е.). Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: У 2 т. / За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В.Д. Гончаренка. К.: Ін Юре. 1998. Т. 1. С. 106–140.
7. История политических и правовых учений (Краткий курс) / Под ред. В.С. Нерсесянца. М.: Норма, 2000. 352 с.
8. Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу: навчальний посібник. Харків: Консум, 2004. 432 с.
9. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: «Укр. енцикл.». Т. 5: П–С. 2003. 736 с.
10. Проблеми правосвідомості особи: навч. посібник / С.С. Сливка, О.В. Гришук, Т.З. Гарасимів та ін.; за ред. О.М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 508 с.
11. Нерсесянц В. С. Философия права: учебник для вузов. М.: Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1997. 652 с.
12. Пастушок Г.І. Значення основоположних цінностей римського права для формування правової традиції Європейського Союзу. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2016. Вип. 8. С. 31–37.
13. Ткаченко В.В. Лекції з історії розвитку державно-правових відносин у давньогрецькій та давньоримській цивілізаціях. К.: МАУП, 2005. 382 с.
14. Найдавніші юристи Риму. URL: http://allref.com.ua/uk/skachaty/Naiydavnishi_yuristi_Rimu
15. Омельченко О.А. Римское право: учебник. 2-е изд., исправл. и доп. М.: ТОН-Остожье, 2000. 208 с.
16. История политических и правовых учений: учебник. / Под ред. О.Э. Лейста. М.: Юридическая литература, 1997. 576 с.

УДК 342.725:94(477.8)''19''

СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-Х РР.)

FREEDOM OF EXPRESSION IN UKRAINIAN LANGUAGE IN SECOND POLISH REPUBLIC: REGULATION PROBLEMS (FIRST HALF OF 1920s)

Турчак О.В.,

*доктор юридичних наук, доцент,
начальник науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень)
Наукового центру Сухопутних військ
Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*

Стаття присвячена аналізу правового становища українців у Польщі в першій половині 20-х рр. XX ст. Акцентується увага на проблемі свободи самовираження української нації за допомогою мови та віри. Висвітлюються питання реалізації свободи вираження поглядів українською мовою в Другій Речі Посполитій.

Ключові слова: правове становище українців, свобода вираження поглядів, українська мова, свобода віросповідання, Друга Річ Посполита.

Статья посвящена анализу правового положения украинцев в Польше в первой половине 20-х гг. XX в. Акцентируется внимание на проблеме свободы самовыражения украинской нации посредством языка и веры. Раскрываются вопросы реализации свободы выражения взглядов на украинском языке во Второй Речи Посполитой.

Ключевые слова: правовое положение украинцев, свобода выражения взглядов, украинский язык, свобода вероисповедания, Вторая Речь Посполитая.

The article is devoted to the analysis of the legal status of Ukrainians in Poland in the first half of the 20's of the XX century. The focus is on the problem of freedom of expression of Ukrainian nation by language and faith. Problems of freedom of expression realization in Ukrainian in the Second Polish Republic are covered.

Key words: legal status of Ukrainians, freedom of expression, Ukrainian language, Freedom of religion, Second Polish Republic.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розбудови Української держави особливий інтерес викликає дослідження правових засад становища та діяльності українців у складі іноземних держав, зокрема Другої Речі Посполитої, які у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) опинилися у її складі в результаті геополітичних змін, що настали після Першої світової війни. Окреслена проблема особливо актуалізується тим, що українці опинилися у складі Польщі внаслідок воєнних дій і переділу Східної Європи. Польська влада розглядалася українцями як окупаційна та тимчасова. Їхнє негативне ставлення до Другої Речі Посполитої підкріпилося дискримінаційною державною політикою.

Важливим чинником самоідентифікації українського населення у міжвоєнній Польщі була свобода самовираження за допомогою мови та віри, в які українська нація заковдує свою історію, свій всебічний багатовіковий державотворчий досвід, здобутки культури, світоглядні ідеї, свою самобутність.

Актуальність теми зумовлена сучасними подіями, що відбуваються в Україні в контексті правового гарантування свободи висловлювання, вираження поглядів українською мовою. Погоджуємося з дослідницею Л. Ярмол, що свобода вираження поглядів є однією з фундаментальних можливостей людини, котру людство виборювало

тривалий час [1, с. 7]. Таку свободу, зокрема можливість виражати свою позицію, висловлюватися в приватній і публічній сферах українською мовою, відстоювали українці і в складі іноземних держав навіть ціною власного життя. Такі уроки історії мають бути повчальними на шляху розбудови нашої незалежної держави та орієнтирами для уникнення помилок.

Стан опрацювання. Проблематикою дослідження правового регулювання національного становища українців у Другій Речі Посполитій, забезпечення їхніх прав та свобод, зокрема можливості висловлювання українською мовою, займалися вітчизняні юристи (В. Кіселічник, О. Липитчук, О. Паславська, О. Юхимюк, І. Шевчук, Л. Присташ, С. Кобринська, І. Лісна та ін.), історики права та суміжних галузей (І. Білас, І. Васюта, І. Гаврилів, М. Гетьманчук, Л. Зашкільняк, В. Комар, Ю. Крамар, О. Красівський, М. Кугутяк, С. Кульчицький, М. Кучерепа, М. Литвин, С. Макарчук, Ю. Сливка, І. Соляр, О. Сухий та ін.) та польські вчені-юристи (А. Айненкель, Ю. Бардах, М. Кальяс, Р. Лашевський, Т. Мацієвський, С. Сальмонович і ін.).

Проте у цій царині є ще чимало невисвітлених наукових проблем і явищ.

Метою статті є аналіз проблеми правового забезпечення свободи вираження поглядів українською мовою, правового становища українців у Польщі в першій половині 20-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Нововідновлена Польська держава була, з одного боку, авторитарною, а з іншого – плюралістичною за партійним представництвом і парламентарністю. Такий державний статус надавав українцям можливість легітимним чином виборювати власні права, реалізуючи своє право на свободу вираження поглядів.

Українська спільнота, що опинилася у складі Другої Речі Посполитої, виявилася неоднорідною і вирізнялася за рівнем національної свідомості, культурним станом, релігійною приналежністю тощо. Такий стан був зумовлений історичними умовами проживання українців. Галичани, перебуваючи під владою конституційної Австро-Угорської монархії, набули певний досвід суспільної, політичної та економічної самоорганізації.

Правовий статус українців у Другій Речі Посполитій був визначений міжнародними нормативно-правовими актами та внутрішніми законами держави. Основними документами у сфері міжнародного права був перш за все «Малий Версальський трактат» від 28 червня 1919 року щодо охорони національних меншин, а також Ризький мирний договір, підписаний з радянською Росією 18 березня 1921 року [2].

Версальський трактат про охорону національних меншин, укладений між країнами Антанти і Польщею, остаточно не вирішив головного питання – про кордони Польщі, а переніс розв'язання цієї проблеми на пізніший час. Водночас він торкався мовного питання у східних воєводствах Польщі. За його умовами польський уряд брав на себе зобов'язання не чинити жодних обмежень щодо свободи висловлювання, вираження своїх поглядів українською мовою [3, с. 63–82].

Ще 11 листопада 1919 р. Найвища Рада ухвалила «Статут для східної Галичини», за яким край як автономія переходив до складу Польщі на 25 років під наглядом Ліги Націй. Передбачалося запровадження в Галичині сейму. Виконавчу владу мав здійснювати губернатор, призначений Начальником Польської держави. Українська і польська мови оголошувалися в Галичині урядовими. Статут забороняв здійснювати на українських землях польську експансію у будь-якій формі. Однак він був відхилений польською й українською сторонами. У зв'язку з цим Найвища Рада Мирної конференції відклала розгляд питання про Галичину [4, с. 148].

Статут зобов'язував державу гарантувати українцям права щодо цілковитої охорони життя і свобод, релігійної

толерантності, громадянських, цивільних і політичних прав, власного шкільництва, релігійних, добродійних і суспільних установ, вживання рідної мови у приватних і урядових відносинах, а також прав до участі у публічних фондах. Окрім цього, Польща зобов'язувалася до «піддання» своєї політики щодо українського суспільства під «міжнародні» гарантії [5, s. 55].

З ініціативи уряду Італії 15 березня 1923 р. Рада Послів Антанти в особі Р. Пуанкаре (Франція), Р. Авезана (Італія), Е. Фіпса (Великобританія), М. Матсуда (Японія) прийняла рішення про передачу Галичини Польщі [6].

У цьому документі зазначалося: «Британська імперія, Франція, Італія і Японія, що підписали разом зі з'єдиненими Державами Америки, як головні союзні держави і співучасники Версальського мирного договору: зважаючи, що польський уряд звернувся 15 лютого 1923 р. до конференції амбасадорів з проханням, аби держави, що там представлені, здійснили права, які їм надає зазначений артикул; зважаючи, що Польща визнала, що щодо східної частини Галичини етнографічні умови вимагають режиму автономії; зважаючи, що договір, укладений між великими союзними державами, співучасниками та Польщею 28 червня 1919 р., передбачав для всіх територій, поставлених під суверенність Польщі, спеціальні гарантії на користь національних меншостей щодо мови або релігії; зважаючи, що щодо кордону з Росією Польща вийшла безпосередньо в зносини з цією державою з метою визначити кордон; уповноваженими конференцією Амбасадорів урегулювати це питання.

Остання вирішує визнати за Польщею право верховної влади над територіями, що лежать між зазначеними кордонами (слідє кордон ризького миру) та іншими кордонами території Польщі» [7].

Ризький договір 1921 р., який підбив підсумки радянсько-польської війни 1919–1920 рр., за своїм характером був двосторонньою угодою між радянською Росією і Польщею, декларував права українській меншині в Польщі, а польській – в УСРР: свободу висловлювання рідною мовою, розвиток релігійної культури, шкільництва, а також задоволення певної самостійності у майнових і конфесійних справах у рамках внутрішнього законодавства.

Політика польських урядів у 1920-х рр. була спрямована на асиміляцію українців у Польщі. Цьому процесу, зокрема, сприяли: сфальсифіковані результати перепису населення, введення закону С. Грабського, мовна політика в державі, обмеження прав та свобод національних меншин у польських конституціях.

Утверджуючи «польський стан посідання» на українських землях, окупаційна влада ліквідувала автономію Галичини, котрою вона користувалася за часів Австро-Угорщини, та місцеве самоврядування. У березні 1920 р. було заборонено офіційно вживати назви «Галичина», «Україна», «українець». Натомість запроваджувалися терміни «Малопольська Виходня», «русін», «русиньскі». Українська мова усувалася з урядових установ, ліквідувалися українські кафедри в університетах, українська молодь позбавлялася можливості вступати до вищих навчальних закладів. Отже, проводилася цілеспрямована політика польського уряду щодо обмеження низки прав українців, зокрема свободи вираження поглядів українською мовою.

Говорячи про внутрішнє законодавство у сфері забезпечення прав національних меншин, слід відзначити, що ця проблема знайшла своє відображення у Березневій конституції 1921 року [8].

У січні 1922 р. уряд оголосив тимчасові правила, котрі регулювали відносини державних структур з православною церквою в Польщі, проте це стало початком напруженої атмосфери у їхніх взаєминах на наступні роки.

Політика щодо національних меншин здійснювалася у міжвоєнний період багатьма установами. Нею займалося, головним чином, Міністерство внутрішніх справ, в яко-

му існував політичний департамент і діяв національний відділ та інші інституції, зокрема Міністерство закордонних справ, Міністерство релігійних справ, Міністерство релігійних визнань і громадської просвіти, Міністерство збройних сил та дорадчі структури, як-от Секція політичного комітету Ради міністрів до справ Східних воєводств і національних меншин, що функціонувала в уряді В. Грабського. У перші роки незалежності її діяльність була вагомим міжнародним чинником, вона мала гарантувати політичну стабільність держави.

З точки зору Польщі у 1918 р. лише Східна Малопольща була територією, на якій офіційно визнано свободу висловлювання, вираження поглядів українською мовою в публічному житті. Цього питання торкався і Версальський договір, за умовами якого порушувалося мовне питання в східних воєводствах Польщі. Остаточний стан справ був урегульований у східних законах від 31 липня 1924 року (Lex Grabski). Закон про мови в адміністраціях допускав можливість використання української мови в публічній адміністрації й органах самоуправління лише на територіях Львівського, Тернопільського, Станіславівського, Волинського і Поліського воєводств, за винятком кореспонденції з транспортним сектором чи справами комунаційної інфраструктури.

Одночасно мовний судовий закон допускав вживання мови тієї меншини у разі провадження судових читань, опитування зізнань свідків, протоколів зізнань, вироків прокурорів, а також різного роду подань, скерованих до судової влади. Слід зазначити, що підозрюваний українського походження мав право вимагати, щоб увесь зміст вироку, застереження та акти оскарження були подані його рідною мовою. Українцям також служив привілей звернення до апеляційного суду, що знаходився у Любліні, а також право вимагати, аби вислови й усі сентенції найвищого суду були також виголошені українською мовою, оскільки він був інстанцією, що виголошувала вирок, які виходили із Львівського апеляційного округу [5, s. 57].

Однак найбільше суперечок викликав мовний шкільний закон 1924 р., який запроваджував на територіях етнічних меншин засади утравізму (двомовності)¹. У час формування зазначеного пакета законів керувалися засадами, що державною мовою у внутрішньому житті і зовнішній кореспонденції є польська мова, котру мають знати всі громадяни, а також, що українську мову слід допустити до публічної сфери тільки у разі труднощів у порозумінні державною мовою або ж духовних потреб окремих парафій. Умовою використання таких мовних прав була наявність польського громадянства та приналежність до української меншини [9, s. 81–130].

Введення «Lex Grabski» привело до скорочення викладання українською мовою в школах. Після його імплементації кількість шкіл з українською мовою навчання в усій Західній Україні скоротилася до 457, в них навчалася лише 5% загального числа українських школярів, решта 27% вчилися в утравістичних і 68% – в польських школах (згідно з даними за 1934–1935 навч. рік) [10, с. 29].

Окремі польські дослідники визнають, що з перспективи часу виглядає помилкою польської влади обмеження свободи вживання української мови порівняно з австро-угорськими часами. На їхню думку, за цих обставин державна позиція Другої Речі Посполитої, її престиж і стабільність не понесли би таких втрат. Розширення повної двомовності на національно-змішаних територіях створило б значно кращі умови до державної консолідації.

¹ Введення закону привело до загострення польсько-українського протистояння, а члени Української Військової Організації вбили куратора Станіслава Собінського, який у 1924–1926 рр. виконував накази щодо утравізації шкіл. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków, 1989. S. 286–287.

² Мало того зміни зачепили і те польське керівництво, яке діяло до цих часів. Прикладом може бути волинський воєвода Генрих Юзевський, котрого було переведено до Лодзі, де не було української національної меншини. Kęsik J. Zufany komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1931. Wrocław, 1995. S. 56.

Досить символічною у міжвоєнному часі була також і «війна про метрики» цивільного стану між греко-католицькою церквою й органами державної адміністрації. Восени 1919 року згідно з розпорядженням митрополита А. Шептицького впроваджено засади написання метрик українською мовою замість «дотихчасової латини». Це зустріло негативну реакцію з боку державної влади Польщі. Греко-католицька церква змушена була піти на поступки. Єдине, на що вона погодилася у 1924 році, це на відступ від тих засад та допустила можливість поновного вживання латинської мови на засадах цивільної адміністрації («perenta»). Оскільки введення української мови суперечило також «кресовим законам», місцева влада розпочала акції накладання «гривни» (штрафу) до 3 тис. злотих або арешту до 3 місяців. Крім того, Головний Адміністративний трибунал 18 червня 1924 року заявив, що духовенство (як урядовці цивільного стану) зобов'язані вживати польську мову у зовнішній кореспонденції. Проте греко-католицька церква і надалі дотримувалася принципу, що Конкордатом (стаття XXII) та законами канонічного права визначено основи ведення метричних книг як внутрішньої справи релігійної спільноти. Подальші судові вирокі та інтерпеляції, а також адміністративні репресії щодо кліру не вичерпали проблеми. Священники штрафів не сплачували, а покарання у вигляді арешту (замість штрафу) була що найбільше фікцією, ніж засобом примусу [9, s. 199–215].

Гострота української національної проблеми в Польщі на початку 1920-х рр. зумовлювалася також і тим, що вища адміністрація та польське суспільство не сприймали українських вимог, які на загал зводились до культурної автономії, свободи самовираження: утворення вищого шкільництва, передовсім українського університету, організації української середньої та початкової школи у Польщі. Польське керівництво, де переважали військові, не бажало належним чином вирішувати українську проблему².

Особливо гостро у національно-культурному житті Галичини на початку 1920-х рр. стояло питання організації українського університету. Після війни в університеті Яна Казимира у Львові було ліквідовано всі українські кафедри, обмежено доступ до навчання студентів української національності. Українські професори були позбавлені права праці в університеті. Свобода вираження поглядів українською мовою, академічна свобода в освітньому навчальному процесі суттєво обмежувалися в цей період.

Українське національне протистояння з польською адміністрацією і політикумом уже від 1920-х рр. виразно асоціювалося з особою митрополита Андрея Шептицького та іншими діячами греко-католицької церкви.

Своїми різкими висловлюваннями і діями на захист українських мирян митрополит став оплотом українського руху у греко-католицькій церкві. Митрополит Андрей Шептицький (як церковний лідер), причетний до виникнення Західно-Української Народної Республіки, а пізніше до боротьби за права українців у складі міжвоєнної Польщі, протиставлявся тогочасній державній владі. Організація греко-католицької церкви була побудована таким чином, що під юрисдикцією львівської митрополії перебували деканати у Бразилії, США, Канаді і багатьох інших зарубіжних державах. Цей чинник значною мірою зміцнював позицію А. Шептицького.

Під приводом пастирського візиту у 1920 р. митрополит А. Шептицький поїхав до Рима, де скаржився на ставлення польської влади до греко-католицької церкви та її духовенства. Під час подорожі по Європі й Америці він перед представниками західного світу домагався справедливого вирішення національних перспектив свого народу, проводячи інтенсивну діяльність щодо пошуку підтримки української справи серед членів урядів європейських держав, та акумулював ресурси для допомоги бідним у Галичині. Його висловлювання були толерантними, проте траплялися і гострі випадки на адресу

властей у Варшаві, владу яких у Галичині він трактував як окупаційну. Винятково важливе значення мало й те, що митрополит виявив підтримку еміграційному уряду ЗУНР. Повернення А. Шептицького до Львова викликало гостру реакцію польської громадськості, головним чином, на території Східної Галичини, оскільки там були відомі антипольські виступи митрополита. Варшавські власті погоджувалися на його приїзд за умов видання пастирського листа з декларацією лояльності митрополита до Польської держави [11, s. 95].

Оскільки митрополит не виявив належної лояльності до Польської держави після повернення із Заходу і не звернувся до населення з відповідним пастирським посланням, як того вимагала польська влада, то одразу після перетину польського кордону він був затриманий у Познані. Лише написання нового листа і складання декларації лояльності до президента відкрило можливість його повернення до Львова. Однак і в наступні роки А. Шептицький не залишав антидержавної діяльності, яка виявилася в його активній участі у підтримці українського населення, котре переслідувалося поляками [12, s. 316].

Митрополит був противником використання церкви у політичній боротьбі. Однак розумів, що нижче духовенство широко залучене до неї, дуже часто намагалося допомагати національним силам. Особисто А. Шептицький був добре обізнаний з діяльністю УВО, а пізніше ОУН, засуджував терористичні акти, що здійснювали ці сили, які суперечили догмам церковної науки. Проте націоналістичних організацій не засуджував, а трактував їх як тимчасовий спосіб формування державної української думки [13, s. 316].

Висновки. Не зважаючи на те, що правовий статус українців у перші повоєнні роки був визначений міжнародно-правовими актами, які гарантували їм права щодо цілковитого забезпечення охорони життя, демократичних прав та свобод, зокрема, і свободи вираження поглядів українською мовою в адміністративних і приватних відносинах, у шкільництві тощо, а внутрішнє законодавство формально мало відповідати міжнародним зобов'язанням Польщі, проте, на ділі центральні та місцеві польські адміністрації ці приписи ігнорували, здійснюючи політику національної асиміляції українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ярмол Л.В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження): монографія. Львів: Ліга-Прес, 2018. 464 с.
2. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали / Ред. Гунчак Т., Сольчаник Р. Т. І. Сучасність, 1993. 332 с.
3. Zyndul J. Państwo w państwie. Autonomia narodowo-kulturalna w Europie. Śródkowowschodniej w XX wieku. Warszawa, 2000. 163 s.
4. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). Івано-Франківськ, 1993. 192 с.
5. Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939. Lublin : IESW, 2003. 135 s.
6. Діло. 1925. 25 серпня.
7. Ноти уряду Західної України до Найвищої Ради. Український прапор. 1921. 29 січня.
8. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej'. Dzennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1921. nr. 44, poz. 267.
9. Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Warszawa, 2000. 232 s.
10. Макарчук С.А. Этносциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук. К., 1984. 52 с.
11. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922–1926. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1979. 359 s.
12. Grunberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo – Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX w. Warszawa, 2005. 832 s.
13. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków, 1989. 467 s.